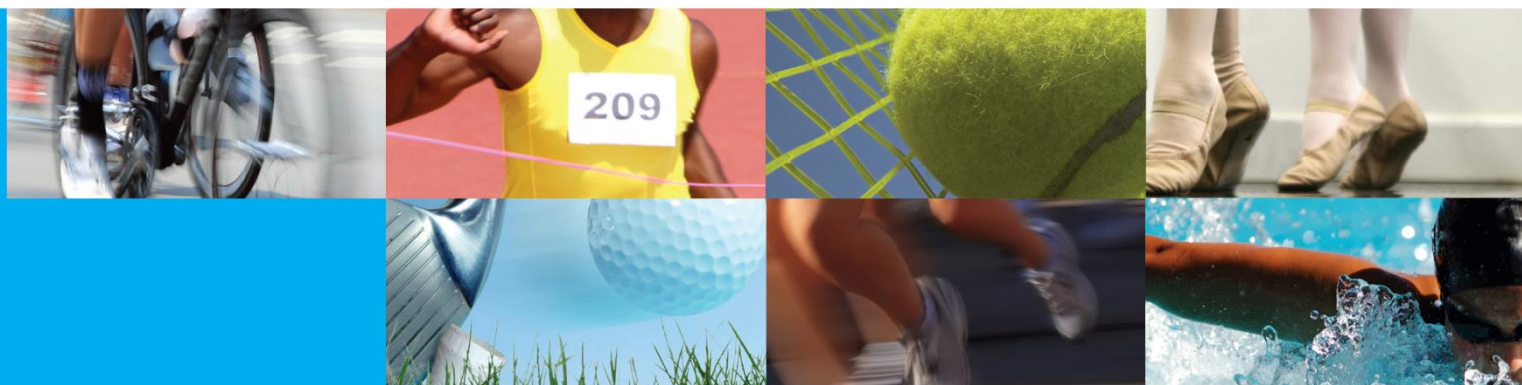

Maatschappelijke betekenissen van sport: wetenschappelijke onderbouwing en weerslag in lokaal beleid

Koen Breedveld, Agnes Elling, Remco Hoekman (Mulier Instituut)

Dirk Schaars (Kenniscentrum Sport)

Maatschappelijke betekenissen van sport: wetenschappelijke onderbouwing en weerslag in lokaal beleid

Op verzoek van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport

Auteurs

Koen Breedveld, Agnes Elling, Remco Hoekman (Mulier Instituut)

Dirk Schaars (Kenniscentrum Sport)

Mulier Instituut

sociaal-wetenschappelijk sportonderzoek

Postbus 85445 | 3508 AK Utrecht

Herculesplein 269 | 3584 AA Utrecht

T +31 (0)30 721 02 20 | I www.mulierinstituut.nl

E info@mulierinstituut.nl | T @mulierinstituut

Kenniscentrum Sport

Postbus 643 | 6710 BP Ede

Horapark 4 | 6717 LZ Ede

T +31 (0)318 490 900 | www.kenniscentrumsport.nl

E info@kcsport.nl | T @KCsportnl

Inhoudsopgave

1.	Inleiding	7
2.	Wetenschappelijke onderbouwing	9
	<i>Agnes Elling en Dirk Schaars</i>	9
2.1	Groeiende maatschappelijke importantie van sport	9
2.2	Kennisontwikkeling: sport kansrijke maatschappelijke context	10
2.3	Werkende factoren, kansen en voorwaarden	12
2.4	Tot slot	15
3.	Weerslag in lokaal beleid	17
	<i>Remco Hoekman</i>	17
3.1	Positie van sport in lokaal beleid	17
3.2	Aandacht voor sport vanuit andere beleidsterreinen	18
3.3	Het integrale en maatschappelijke karakter van het sportbeleid	21
3.4	Financiële ruimte voor sport	22
3.5	Tot slot	24
4.	Conclusie	25
	Literatuur	27

1. Inleiding

Bij het Algemeen Overleg Sport van 30 juni 2016 zijn door de SP vragen gesteld aan de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport ten aanzien van de maatschappelijke betekenis van sport. De vragen hadden betrekking op de inzichten in de maatschappelijke betekenis van sport, en op de mate waarin die inzichten aanleiding waren voor beleidsvelden van buiten de sport, om in de sport te investeren¹.

Het antwoord op die vragen is door de minister in een rapport gevat dat op 7 november 2016 via een ‘verzamelbrief’ voor het Wetgevingsoverleg van 21 november 2016 aan de Tweede Kamer is toegezonden. Dit rapport bestond uit een compacte notitie met een bijlage van negen pagina’s. Voor het rapport hadden het Mulier Instituut, het Kenniscentrum Sport en het RIVM tekstbijdragen aangeleverd. Die tekstbijdragen zijn door medewerkers op het ministerie verwerkt en gecompriëerd tot het eerder genoemde rapport.

De onderhavige rapportage bevat de volledige teksten zoals die door het Mulier Instituut en het Kenniscentrum Sport waren opgesteld² ten behoeve van het rapport van de minister van VWS. De teksten hebben betrekking op twee onderwerpen:

1. Welke wetenschappelijke evidentie is er voor een maatschappelijke betekenis van sport (en aan welke condities moet worden voldaan om die betekenis te kunnen genereren?);
2. In welke mate wordt er op gemeenteniveau vanuit ‘de sport’ samengewerkt met andere beleidsvelden, en tot welke geldstromen heeft dit geleid vanuit die beleidsvelden richting de sport?

Voor beide deelvragen geldt dat gebruik is gemaakt van bestaande literatuur en onderzoeken, en dat geen nieuwe gegevens zijn verzameld of interviews zijn gehouden met experts. In die zin was eerder sprake van een ‘quick scan’ dan van een nieuwe, diepgravende analyse. De activiteiten ten behoeve van dit project vonden plaats in de maanden september en oktober van 2016.

¹ Zie voor het verslag van het betreffende overleg, Kamerstuk 30234-146 d.d. 7 september 2016. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/dossier/30234/kst-30234-146?resultIndex=3&sorttype=1&sortorder=4>

² De teksten zijn licht bewerkt en herzien voor het doel van deze rapportage.

2. Wetenschappelijke onderbouwing

Agnes Elling en Dirk Schaars

Voor de voorliggende beknopte inventarisatie van de wetenschappelijke kennis over de maatschappelijke betekenissen van sport en sportief bewegen, zijn de reeds bestaande Nederlandstalige overzichten hierover, gebaseerd op de Nederlandse én internationale literatuur, als uitgangspunt genomen. Aanvullend hebben we gebruikgemaakt van recente internationale reviews en specifieke studies met betrekking tot relevante en actuele Nederlandse beleidsthema's.

Het hoofdstuk is als volgt opgebouwd. In 2.1 kijken we eerst naar de ontwikkeling die het thema 'sport en maatschappij' heeft doorgemaakt, in 2.2 benoemen we de ontwikkelingen in de kennisontwikkeling op dit vlak, in 2.3 belichten we per thema de stand van zaken van de wetenschappelijke kennis en in 2.4 presenteren we onze belangrijkste bevindingen.

2.1 Groeiende maatschappelijke importantie van sport

Er zijn verschillende redenen waarom de vraag naar wetenschappelijke onderbouwing van maatschappelijke betekenissen van sport steeds nadrukkelijker wordt gesteld.

In 1991 stelde Crum in de rapportage 'versporting van de samenleving' al vast dat sport was opgeschoven van een min of meer marginaal cultureel verschijnsel, naar een maatschappelijk belangrijk fenomeen. Hij benoemde daarin vooral de sterke groei in sportdeelname en de grote verscheidenheid aan sportaanbieders, die inspelen op een uiteenlopend palet aan (meervoudige) motieven voor deelname, uiteenlopend van plezierbeleving, presteren, gezondheid, uiterlijk, sociale contacten en avontuur. Deze versporting van de samenleving heeft onmiskenbaar doorgezet en daarmee is ook de maatschappelijke betekenis - het 'kapitaal' of de 'alledaagse kracht' van de sport (Baart de La Faille, 2016; Van Bottenburg, 2006; Breedveld, 2014; Verweel & Wolterbeek, 2011) - toegenomen. Overigens niet alleen in positieve zin; ook keerzijden van de sport als blessures, fysieke en/of sociale fysieke agressie en dopinggebruik vragen om aandacht van beleid en onderzoek (o.a. Duiven & De Hon, 2015; Hover et al., 2016a; Knoppers, 2006; Romijn, Van Kalmthout & Breedveld, 2015).

Omvang sport als maatschappelijke sector

Uitgangspunt hierbij is dat sport reeds een belangrijke maatschappelijke praktijk op zich is vanwege de enorme omvang als het gaat om deelnemers (zowel breedtesporters als topsporters), om sportaanbieders en de daarbinnen werkzame vrijwilligers en professionals en om (media)publieke belangstelling (zie o.a. CBS, 2015; Hover et al., 2014; Tiessen-Raaphorst, 2014; www.sportdeelname.nl). De helft van de bevolking sport wekelijks en bijna een op de drie is lid van een sportvereniging; onder diverse voorheen sterk ondergerepresenteerde groepen (vrouwen, ouderen) is de sportdeelname sterk toegenomen, hoewel lagere sociaal-economische groepen (lager opgeleiden, mensen in armoede) nog steeds sterk ondervertegenwoordigd zijn. Sport is ook een belangrijk maatschappelijk middenveld als het gaat om bredere (arbeids)participatie: in de organisatie van sport

zijn zo'n 1,5 miljoen vrijwilligers werkzaam en werken ook steeds meer professionals (zo'n 130.000).³ Bij de organisatie van sportevenementen zijn ca. 4000 werknemers en 112.000 vrijwilligers betrokken en geven bezoekers ca. 1 miljard euro per jaar uit. In totaal gaat in de sportsector een bedrag van circa 11,5 miljard om aan goederen en diensten. Tot slot behoren sportuitzendingen al jaren tot de meest bekeken televisieprogramma's en ook topsportevenementen kennen een onverminderd grote publieke belangstelling.

De overwegend positieve beleving van sport door deelnemers en andere betrokkenen en het gegeven dat sportdeelname relatief goedkoop is, maakt het bovendien een aantrekkelijk potentieel 'middel' voor het oplossen van maatschappelijke problemen (bijv. Bailey et al., 2015; Coalter, 2007; Schuyt & Van Bottenburg, 1996).

Sport als beleidsinterventie

Zowel nationaal als internationaal, wordt sportstimulering steeds minder vrijblijvend gelegitimeerd vanuit het feit dat het een 'zinvolle' vrijetijdsbesteding is (en daarmee als doel op zich), maar wordt sport steeds nadrukkelijker ingezet ter preventie van en oplossing voor maatschappelijke problemen, vooral op het terrein van gezondheid en sociale participatie/binding/integratie (bijv. Coalter, 2007; Schuyt & Van Bottenburg, 1996; Tamboer & Steenbergen, 2000).

De alledaagse ervaringen van mensen in de sport, een toenemend maatschappelijk geloof in de 'kracht van sport' én de toenemende urgentie rondom maatschappelijke problemen zoals overgewicht, 'leefstijlziekten' (o.a. diabetes type 2 en cardiovasculaire aandoeningen) en de (re)socialisatie en maatschappelijke integratie van kwetsbare groepen (o.a. jongeren in de jeugdzorg, etnische minderheden, werklozen) hebben bijgedragen aan stijgende beleidsverwachtingen en -beloften rondom sport (Boonstra & Hermens, 2011; Coalter, 2007; 2013; Knoppers, 2006).

Mede vanwege een toenemende ontwikkeling in 'evidence-based' beleid, werd vervolgens ook de vraag naar wetenschappelijke onderbouwing van de maatschappelijke meeropbrengsten van zowel top- als breedtesport steeds explicieter gesteld. Welke bijdrage levert sport aan een positieve psychosociale ontwikkeling van (kwetsbare) jongeren? Kan sportdeelname schoolprestaties verbeteren en schooluitval voorkomen? Wat draagt sport bij aan de leefbaarheid in een wijk? Op welke wijze draagt sport bij tot emancipatie en integratie voor minderheidsgroepen en lagere sociale statusgroepen als etnische minderheden en mensen met beperkingen? Zet topsport meer mensen aan tot bewegen? Wat is de toegevoegde economische meerwaarde van deze bredere maatschappelijke betekenissen?

2.2 Kennisontwikkeling: sport kansrijke maatschappelijke context

De eerste, brede overkoepelende studie in Nederland naar een thematisch overzicht van wetenschappelijke onderbouwing voor de maatschappelijke betekenissen van sport is van Schuyt en Van Bottenburg (1996) in opdracht van NOC*NSF. Zij onderscheiden vier hoofdthema's: karaktervorming (zelfwaardering, prestatiestreven, competitiviteit), sociale binding (identificatie, emancipatie, (re)socialisatie), gezondheid en economie.

³ Deelnemers en werkers in de sportwereld zijn actief binnen een groot en divers netwerk van sportaanbieders, met zo'n 25.000 sportverenigingen en bijna evenveel overige aanbieders variërend van fitnesscentra, zwembaden, playgrounds en zelfstandige aanbieders (NOC*NSF/Mulier Instituut, 2013).

Voor alle genoemde onderdelen dragen zij steeds empirische bewijsvorming aan voor positieve effecten, maar benoemen ze eveneens dat de evidentie veelal niet eenduidig is, positieve effecten veelal niet vanzelf optreden, maar alleen onder bepaalde voorwaarden tot stand komen en sportdeelname ook negatieve invloeden kent. Zij concluderen onder meer:

‘Hoewel een precieze balans tussen maatschappelijke betekenis en maatschappelijke problemen moeilijk is op te maken, kan wel worden gesteld dat de problemen beperkt van aard zijn als zij worden afgezet tegen de enorme omvang van de sportbeoefening en het individueel en maatschappelijk profijt dat aan sport wordt ontleend. Daarmee worden de genoemde problemen ontkend noch genegeerd. Onderkenning ervan is juist een eerste vereiste om - in overleg met de diverse verantwoordelijken - te streven naar oplossingen... Een instrumenteel gebruik van sport is lang niet altijd nodig om van haar maatschappelijke betekenis te profiteren. Veel onderscheiden betekenissen krijgt de sport ook als de beleidsmatige bemoeienissen beperkt blijven tot substantiële bijdragen aan de sportinfrastructuur. Voor zover echter een beleidsmatig instrumenteel gebruik van sport dit maatschappelijke profijt kan vergroten, zal dit met kennis van zaken, grote zorgvuldigheid en het nodige voorbehoud moeten geschieden. Er zal aan een aantal condities moeten zijn voldaan, wil men van een verantwoorde benutting spreken. Deze condities hebben onder meer betrekking op de vorm en context van de sportprojecten, op het behoud van de intrinsieke sportmotivatie van de doelgroep, en op de mogelijke externe effecten van de betreffende projecten. Sport staat in beginsel garant voor positieve effecten, maar als zij volstrekt ondergeschikt wordt gemaakt aan maatschappelijke doelen buiten de sport, dan verliest zij zowel haar aantrekkingskracht als de heilzame werking. Tegelijk wordt dan het nagestreefde doel ook niet meer bereikt. De motivatie van mensen om sport te gaan beoefenen ligt immers niet zozeer in de instrumentele betekenis die sport kan hebben, maar bovenal in de intrinsieke waarde van sport. Zij vinden sport gewoon heel erg leuk.’ (Schuyt en Van Bottenburg, 1996, pp.103/104)

De afgelopen decennia is er onder meer in navolging van diverse beleidsprogramma's in Nederland ook veel nader empirisch onderzoek gedaan naar betekenissen en maatschappelijke opbrengsten van de inzet van 'sport als middel'.

Meer nationale empirische kennis over samenhang en voorwaarden

De toegenomen *body of knowledge* op basis van projecten en evaluatie- en effectstudies heeft ontegenzeggelijk meer cijfers en veel waardevolle informatie opgeleverd over bestaande samenhangen tussen sport(gedrag) en het optreden van verschillende maatschappelijk uitkomsten en de potenties die de sportcontext biedt voor het vergroten van deze betekenissen. Enkele thema's die daarbij aan de orde kwamen zijn de gezondheid en welbevinden van ouderen en chronisch zieken, de psychosociale ontwikkeling van (kwetsbare) jongeren, de sociale participatie van werkzoekenden, de economische en

sociale spin-off van sportevenementen en het vergroten van de sociale binding en nationale trots door topsport.⁴

Ondanks de voortschrijdende kennis en inzichten worden in veel empirische studies en ook in meer recente reviewstudies over de maatschappelijke betekenissen van sport uit binnen- en buitenland veelal grotendeels dezelfde conclusies getrokken als door Schuyt & Van Bottenburg (1996; zie o.a. Baily et al., 2015; Boonstra & Hermens, 2011; Van Bottenburg et al., 2012; Breedveld, Van der Poel & Elling, 2012; Coalter, 2007; Donnelly et al., 2007; Hover et al., 2016; NOC*NSF, 2009; Stegeman, 2007). Zo concluderen Boonstra & Hermens (2011) in hun ‘literatuurreview van de inverdieneffecten van sport’, waarin zij vier betekenis categorieën onderscheiden (gezondheid, schoolprestaties, gedragsverandering & opvoeding en sociale samenhang)⁵:

‘Deze literatuur review laat zien dat sport verschillende positieve maatschappelijke effecten kan hebben. Of die maatschappelijke effecten door sportieve activiteiten worden bereikt is echter wel afhankelijk van een aantal factoren die de sportcontext beïnvloeden. Voorbeelden van zulke factoren zijn de competenties van sportleiders en trainers, maar ook de deelnemers en hun sociale omgeving. Voor het vergroten van de sociale samenhang is enkel een mooi sportplein niet voldoende... En als het de opvoeding van jongeren via de sport betreft, is intensieve begeleiding en aandacht noodzakelijk. Bovendien houdt dit in: het aanleren van competenties die ook van belang zijn buiten de sport.’ (p. 37)

In de volgende paragraaf benoemen we ten aanzien van een aantal relevante beleidsthema’s de stand van zaken omtrent wetenschappelijke empirische evidentie rondom bredere maatschappelijke opbrengsten van sport.

2.3 Werkende factoren, kansen en voorwaarden

Kern van grote (potentiële) maatschappelijke betekenis van sport is dat het bij sport vaak gaat om een combinatie van: een fysieke activiteit en het leren/verbeteren van vaardigheden in een sociale context. Daarom biedt sport goede mogelijkheden tot ontwikkeling van verschillende vormen van menselijk ‘kapitaal’ die bijdragen aan de (ervaren) gezondheid, persoonlijke ontwikkeling en sociale verbondenheid van mensen, die van bredere maatschappelijke betekenis zijn. We onderscheiden hierbij vijf dimensies die in de praktijk veelal samenhangen en deels overlappend kunnen zijn.

⁴ Zie onder meer: Boonstra & Hermens, 2010; Buysse & Duijvestein, 2011; Breedveld, 2003; Breedveld et al., 2009; Cevaai & Lucassen, 2011; Claringbould, 2011; Elling et al., 2014, 2015; Elling & Wisse, 2007; De Groot & Lagendijk, 2008; Heerens, 2016; Hermens & Boonstra; Hermens, Los & De Meere, 2014; Hoekman et al., 2011; Hover et al., 2014; Janssens, Lucassen & Van Sterkenburg, 2002; Kooijmans, 2016; Van der Meulen, 2010; Rutte, 2007; Spaaij, 2009; Vermeulen, Verweel & Van Veen, 2010.

⁵ De positieve maatschappelijke opbrengsten van deze factoren gezamenlijk, levert de extra economische meerwaarde op (buiten de economische factor vanuit de sportsector *an sich*); deze worden volgens economen vooral bepaald door gezondheidseffecten en daarmee samenhangende verlaging van ziektekosten en verhoging van de arbeidsproductiviteit (PRC, 2008). Zie ook Hermens, De Meere & Los (2014) voor mogelijkheden van sport voor gemeentelijke sociale opgaven op de beleidsterreinen gezondheid, participatie, jeugd en leefbaarheid.

Gezondheid

Ten aanzien van gezondheid bestaat de meeste harde evidentie als positief maatschappelijk effect van sport en bewegen (bijv. Bailey, Cope, & Parnell, 2015; Hildebrandt, Bernaards & Hofstetter, 2015; Pedersen & Saltin, 2013). Daarbij moet wel uitdrukkelijk benoemd dat veel van de gezondheidkundige literatuur over het geheel aan fysiek-motorisch bewegen (of juist het gebrek daaraan) gaat en minder specifiek over sportdeelname en sportief bewegen (al dan niet in georganiseerd verband). Niettemin is gezondheid voor vrijwel alle groepen sporters een van de belangrijkste motieven om deel te nemen (Van den Dool, Elling & Hoekman, 2009). Bij een brede opvatting van gezondheid, zoals het door Huber en collega's (2016) ontwikkelde concept 'positieve gezondheid' (inclusief welzijn/kwaliteit van leven), neemt de maatschappelijke betekenis van de (georganiseerde) sport aan gezondheid toe en wordt deze ook verbreed van actieve sportdeelname naar de organisatie en betrokkenheid bij sport.

Er is goed tot sterk bewijs voor de positieve invloed van sport en bewegen op onder meer algemene bewegingsvaardigheden, uithoudingsvermogen en spierkracht, het voorkomen van onder meer hart-en vaatziekten, verhoogde bloeddruk, overgewicht, diabetes type 2, darm- en borstkanker en gewrichtsaandoeningen en het voorkomen en oplossen van slaappatronen en stress. Daarnaast bestaat er samenhang tussen sport en bewegen en het eten van gezonde voeding, minder verslaving, minder zelfdoding en algemeen welbevinden. De positieve effecten van sport en bewegen zijn het sterkst bij non-competitieve activiteiten die met regelmaat en voldoende voorbereiding worden ondernomen. Bij intensief (competitief) sporten zijn nog steeds positieve effecten te verwachten, maar neemt ook de kans op negatieve gezondheidseffecten toe, waaronder sportblessures (ongelukken, letsels aan bewegingsapparaat, hartschade), dopinggebruik, stress, angst en burn-out en eetstoornissen.

Onderwijs en leerprestaties

De aandacht voor de rol van sport en bewegen in het onderwijs is de laatste jaren fors toegenomen. Enerzijds is er een discussie over de hoeveelheid en kwaliteitsverbetering (door middel van vakleerkrachten) van het bewegingsonderwijs op scholen; anderzijds zijn er aanwijzingen dat sport en bewegen bijdraagt aan betere leerprestaties (Boonstra & Hermens, 2011; Collard et al., 2014; Stegeman, 2007; Reijgersberg et al., 2013, 2014; Singh et al., 2012). Veel studies laten zien dat sportende jeugd beter presteert op school dan niet-sporters, maar oorzaak en gevolg zijn hierbij niet duidelijk. Er is wel een positieve relatie tussen bewegen, hersenstructuur en executieve functies, maar niet onomstreden of en onder welke condities dit ook tot betere leerprestaties leidt. Overige verbanden tussen bewegen & sport en onderwijs, zoals een positieve invloed van schoolsport op minder verzuim en uitval zijn mager en hangen mogelijk meer samen met aspecten als sociale verbondenheid.

Burgerschap

Als het gaat om sociaal-maatschappelijke opbrengsten van sport is het meeste onderzoek gedaan naar de opvoedkundige en resocialiserende betekenis van sport voor jongeren en jongvolwassenen (zie ook literatuur onder voetnoot 2). Centraal staat hierbij de bijdrage van sport aan burgerschap, door een positieve psychosociale ontwikkeling van kinderen, zoals het ontwikkelen van zelfvertrouwen en het leren van maatschappelijk dominante waarden en normen en gewenst gedrag. Omdat de specifieke invloed van sport via de dagelijkse sportdeelname vrijwel niet meetbaar is, komt de meeste kennis over de opvoedkundige waarde van sport voort uit sportprojecten voor kwetsbare groepen, zoals de jeugdzorg. Deze projecten richten zich vaak op sportparticipatie en (vrijwillige) werkzaamheid in de sport. Sport kan fungeren als 'lokmiddel' of 'beloning' van bepaalde groepen en/of betrokkenen kunnen worden ingezet als begeleider in buurt- of verenigingssport of bij sportevenementen. Onderzoek uit binnen en buitenland laat steeds opnieuw zien dat het niet per se het deelnemen aan sport zelf, maar veel meer de geldende regels, de gestelde doelen en de onderlinge sociale interacties met begeleiders

zijn die projecten meer of minder effectief maken (o.a. Boonstra & Hermens, 2010; Buysse & Duijvestijn, 2011; Coalter, 2013; Holt, 2016; Kooijmans, 2016; Wagnsson, Augustsson & Patriksson, 2013).

De maatschappelijke belofte of kracht van sport voor het (her)opvoeden van verschillende groepen (kwetsbare) jongeren is kortom niet vanzelfsprekend, maar hangt samen met contextuele randvoorwaarden ten aanzien van participatie, sociale interactie, sportklimaat en begeleiding. Gunstige factoren om de kans op positieve effecten te vergroten en de kans op negatieve effecten te verkleinen zijn:

- regelmatige deelname;
- gedurende langere termijn;
- een sociaal veilige omgeving;
- een lerende én omgeving die doelen stelt (ook op niet sportspecifieke vaardigheden);
- aansluiten op de motieven en leefwereld van de deelnemers;
- begeleiders/trainers met relevante pedagogische expertise;
- intensieve begeleiding;
- sportoverstijgende begeleiders/trainers met de juiste pedagogische expertise.

Een zelfde conclusie kan voor de topsport worden getrokken. Binnen de juiste context en voorwaarden kan het doen aan topsport een positieve invloed hebben op de ontplooiingskansen van de sporter, zowel tijdens als na afloop van de topsportcarrière. De invloed van topsport op burgerschap in de brede bevolking is divers. Enerzijds is het voor velen een bron van positief vermaak. Anderzijds kan het negatieve gevoelens van vijandigheid en teleurstelling oproepen. Ook de invloed van topsport op sportdeelname lijkt beperkt en niet vanzelfsprekend. In vergelijking met de breedtesport is ten aanzien van de precieze contexten en voorwaarden die voor een maximaal maatschappelijk rendement van topsport zorgen, nog relatief weinig bekend (Van Bottenburg et al., 2012; Hover et al., 2016b).

Sociale samenhang en leefbaarheid

Ten aanzien van het behouden of creëren van (meer) sociale samenhang of het vergroten van de leefbaarheid in een buurt, stad of land speelt sport eveneens een belangrijke, maar veelal ook een paradoxale rol (o.a. Boonstra & Hermens, 2010; Breedveld et al., 2010; Burnett, 2015; Elling et al., 2016; Hermens & Boonstra, 2011; Van den Heuvel et al., 2011; Hoekman et al., 2015; Kemper, 2010; Sugden, 2006; VanderMeerschen, 2016; Van Bottenburg et al., 2012). De literatuur laat zien dat in en door de (top)sport sociale verschillen naar onder meer etnische achtergrond of sociaaleconomische status overbrugd kunnen worden, maar dat tevens vaak sprake is van het versterken van reeds bestaande sociale verbanden, en daarmee juist sociale uitsluiting van maatschappelijk minder dominante groepen in en door sport optreedt. Specifiek inzetten op het vergroten van respect en vertrouwen tussen verschillende groepen of op het vergroten van de leefbaarheid in de buurt vraagt dan veelal ook meer dan alleen het creëren van sportmogelijkheden.

Anders dan gezamenlijke actieve deelname en betrokkenheid bij breedtesport, draagt ook het (via de media) volgen van topsport bij tot sociale verbondenheid én het maken van onderscheid tussen 'wij' en 'zij', op lokaal en nationaal niveau en tussen verschillende sociale groepen. Topsportprestaties en sporthelden maken deel uit van het cultuurhistorisch erfgoed van regio's en landen en zijn van belang voor het (re)produceren van gevoelens van verbondenheid en trots (Van Bottenburg et al., 2012; Hover et al., 2016b).

Naast een bijdrage aan de sociale leefbaarheid zijn sport en bewegen ook van maatschappelijke betekenis als het gaat om ecologische duurzaamheid (o.a. Bjørnar et al., 2016; Van den Heuvel et al., 2011; Mallen et al., 2011; McCullough et al., 2015; NOC*NSF, 2009; Ministerie voor Infrastructuur en Milieu, 2015). Het vergroten van fysiek actief transport - lopen/fietsen al dan niet gecombineerd met openbaar vervoer - ten koste van autoverkeer en het behouden of vergroten van laagdrempelige sport- en beweegfaciliteiten binnen bebouwde gebieden, draagt positief bij aan de ecologische duurzaamheid en leefbaarheid. Fysiek actief transport leidt onder meer tot verminderde emissie van luchtverontreinigende stoffen en broeikasgassen en tot minder vervoersarmoede in stedelijke gebieden. Nadelen zijn toename van drukte op de fietspaden en daarmee conflicten tussen gebruikers. Op het gebied van ecologische duurzaamheid is de sportsector als geheel niet zozeer oplossing tot duurzaamheid, maar vooral een belangrijk maatschappelijk toepassingsgebied van (technologische) innovaties. Bijvoorbeeld met betrekking tot belichting en watergebruik rondom buitensportaccommodaties, (multifunctioneel) hergebruik van topsportaccommodaties en (afval)voorzieningen rondom grote sportevenementen.

Economie

Het totaal aan geleverde goederen en diensten in de sportsector vertegenwoordigt de economische waarde van de sport. Die bestaat volgens de satellietrekening sport van het CBS (2015) in Nederland uit zo'n 11,5 miljard euro en een netto toegevoegde waarde van 6 miljard euro (1 procent) aan het totale Bruto Binnenlands Product (BBP). Deze toegevoegde sporteconomische waarde wordt geleverd door verschillende bedrijfstakken. De grootste bedrijfstak is het (beweging)onderwijs, gevolgd door de bedrijfstak sport zelf (o.a. sportaanbieders), de overheid, de handel en de horeca. Het grootste deel van de uitgaven aan sportdiensten en -goederen komt voor rekening van Nederlandse huishoudens (61%).

Naast de directe economische waarde van de sportsector realiseert sport ook indirect economische waarde, via bijdragen aan een betere gezondheid, burgerschap en sociale samenhang & leefbaarheid. De netto opbrengsten daarvan vertegenwoordigen eveneens een economische waarde. De economische betekenis van sport en bewegen voor de gezondheid (o.a. minder zorgkosten, minder verzuim) is inmiddels herhaaldelijk met gedegen empirisch onderzoek wetenschappelijk onderbouwd (Bernaards et al., 2008, 2015; Boonstra & Hermens, 2011; PRC, 2008). De laatste decennia is ook de aandacht voor de economische waarde van de organisatie van sportevenementen in Nederland sterk gegroeid. Daaruit blijkt wel dat sportevenementen economisch van veel betekenis kunnen zijn, maar de bewijsvoering op dit vlak is vooralsnog minder hard en ook minder eenduidig als de bewijsvoering bij economie en gezondheid. Daarbij zijn deze veelal niet eenvoudig en eenduidig in kaart te brengen, maar afhankelijk van schattingen, aannames en condities (Van Bottenburg et al., 2012; Hover et al., 2014). Dat geldt in nog sterkere mate voor de economische betekenis van de andere hier genoemde beleidsthema's (sport in relatie tot leerprestaties, burgerschap en sociale samenhang). Het blijkt in de praktijk moeilijk om daar een (reële) economische waarde aan toe te kennen. Evenals andere maatschappelijke opbrengsten van evenementen, ontstaan economische meeropbrengsten niet vanzelf, maar met behulp van flankerende beleidsinterventies.

2.4 Tot slot

De brede, algemene conclusie van de talrijke (longitudinale) empirische studies en literatuurreviews is dat de maatschappelijke betekenis van de **context van sport** (o.a. sportdeelname, sportverenigingen) onomstreden groot is ten aanzien van gezondheid, opvoedkundige vraagstukken & burgerschap, en de sociale samenhang & leefbaarheid. Gezamenlijk dragen deze ook extra bij aan de economische waarde

van sport (zie ook figuur 1). Bovendien liggen er tal van kansen om - onder de juiste contextuele voorwaarden - de maatschappelijke meerwaarde van sport te vergroten.

De literatuur laat nadrukkelijk zien dat gevonden positieve verbanden tussen sport en verschillende maatschappelijke betekenissen niet altijd causaliteit aantonen. Dat sporters het beter doen op school, minder vaak overgewicht hebben, langer leven, meer vertrouwen hebben in de medemens, minder vaak crimineel zijn en gelukkiger dan niet-sporters, betekent nog niet dat sportdeelname ook de verklarende factor is voor de waargenomen verschillen. Ook zijn maatschappelijke betekenissen ten aanzien van de meeste thema's niet eenduidig positief, maar kennen ze veelal ook een keerzijde (o.a. sportblessures, negatieve psychosociale ontwikkeling, sociale uitsluiting). Daarbij ontbreekt veelal harde wetenschappelijke evidentie over de precieze balans tussen positieve en negatieve betekenissen. Het verrichte (inter)nationale onderzoek heeft ook laten zien dat het niet zo eenvoudig, zo niet vrijwel onmogelijk is om door middel van empirisch onderzoek de effectieve invloed van sport vast te stellen (bijv. Breedveld, Van der Poel & Elling, 2012; Coalter, 2007; Coakley, 2009). De zuivere 'effectieve' invloed van sport- en beweeggedrag is vrijwel niet eenduidig vast te stellen omdat dit gedrag is ingebed in de levensloop van mensen en plaatsvindt in een complexe en dynamische sociale context. Bovendien gaan 'sportinterventies' veelal gepaard met andere veranderingen op persoonlijk niveau en/of in de sociale en fysieke omgeving. Niettemin staan onderzoekers binnen het sport- en beweegdomein net als in andere sectoren onder toenemende druk van opdrachtgevers of beleidsmakers die graag harde bewijzen willen voor beoogde maatschappelijke doelen van sportstimuleringsinterventies en topsport-/evenementenbeleid.

Dat de harde evidentie van eenduidig positieve uitkomsten nog beperkt is, neemt niet weg dat de maatschappelijke betekenis van sport en bewegen groter is dan ooit. En dat het loont om te blijven investeren in een passend en verantwoord sport- en beweegklimaat voor iedereen en in meer inzichtgevende en verklarende kennis over de - verdere optimalisering van - maatschappelijke meerwaarde.

3. Weerslag in lokaal beleid

Remco Hoekman

In dit deel van het rapport gaan we in op de inkadering van sport en de maatschappelijke betekenissen van sport in het lokale beleid. We beschrijven allereerst de positie van sport in het bredere lokale beleid en de aandacht daarbij voor de maatschappelijke functie van sport. Dit biedt inzicht in hoe sport er op staat in het gemeentelijke beleid en in welke mate andere afdelingen dan de sportafdeling aandacht besteden aan sport. Vervolgens gaan we in op de mate van samenwerking vanuit de sportafdeling met andere gemeentelijke afdelingen bij de totstandkoming van het sportbeleid. Dit biedt vooral inzicht in hoe vanuit sport contact gezocht wordt met andere afdelingen om de maatschappelijke betekenissen van sport breed in te zetten en tot zijn recht te laten komen. Tot slot gaan we in op de financiële positie van sport, waarbij we bezien hoe de gemeentelijke uitgaven aan sport zich hebben ontwikkeld en waarbij we trachten te identificeren in welke mate vanuit andere beleidsterreinen vanwege de maatschappelijke betekenissen van sport wordt bijgedragen aan de sportsector.

3.1 Positie van sport in lokaal beleid

Voor het beschrijven van de positie van sport in het gemeentelijk beleid grijpen we terug op de analyse van collegeprogramma's van gemeenten die het Mulier Instituut heeft verricht in 2010 (Hoekman & Gijsbers, 2010) en in 2014 (Hoekman & Van der Bol, 2014). Hierbij focussen we op de maatschappelijke functie van sport.

Collegeprogramma's geven de beleidsspeerpunten voor de komende collegeperiode weer. Op basis van de analyse van de collegeprogramma's van 2010 en 2014 stellen we vast dat sport veelvuldig genoemd wordt in de collegeprogramma's. Sport neemt als belangrijke bijzaak binnen de collegeprogramma's een herkenbare positie in, hetgeen positief genoemd mag worden voor een beleidsveld dat geen landelijk wettelijk kader kent. In 2014 heeft, evenals in 2010, 63 procent van de gemeenten een aparte sportparagraaf in het collegeprogramma opgenomen, terwijl 91 procent van de gemeenten aandacht heeft voor sport in het collegeprogramma (zie tabel 1). Dit betekent dat sport, met name vanuit de preventieve en curatieve waarde, ook aandacht krijgt binnen andere beleidsterreinen. Bij grotere gemeenten is in grotere mate aandacht voor sport binnen andere beleidsterreinen dan bij kleinere gemeenten. Dit is mede het gevolg van omvangrijkere collegeprogramma's bij de grotere gemeenten, waardoor er ruimte is om aandacht te besteden aan meer onderwerpen dan bij de kleinere gemeenten het geval is. Desalniettemin is ook bij drie kwart van de kleine gemeenten aandacht voor sport binnen het collegeprogramma. Dit onderstreept dat er op lokaal niveau breed draagvlak is voor de maatschappelijke waarde van sport, ook buiten de afdeling sport.

Tabel 3.1 Sportparagrafen in collegeprogramma's (in procenten)

	Totaal		< 25.000 inwoners		25.000–70.000 inwoners		70.000–250.000 inwoners		G4	
	2010 (N=107)	2014 (N=104)	2010 (N=37)	2014 (N=24)	2010 (N=44)	2014 (N=49)	2010 (N=22)*	2014 (N=27)	2010 (N=4)	2014 (N=4)
Aparte paragraaf	63	63	51	54	57	61	86	67	100	100
Sport genoemd	89	91	84	75	86	94	100	100	100	100

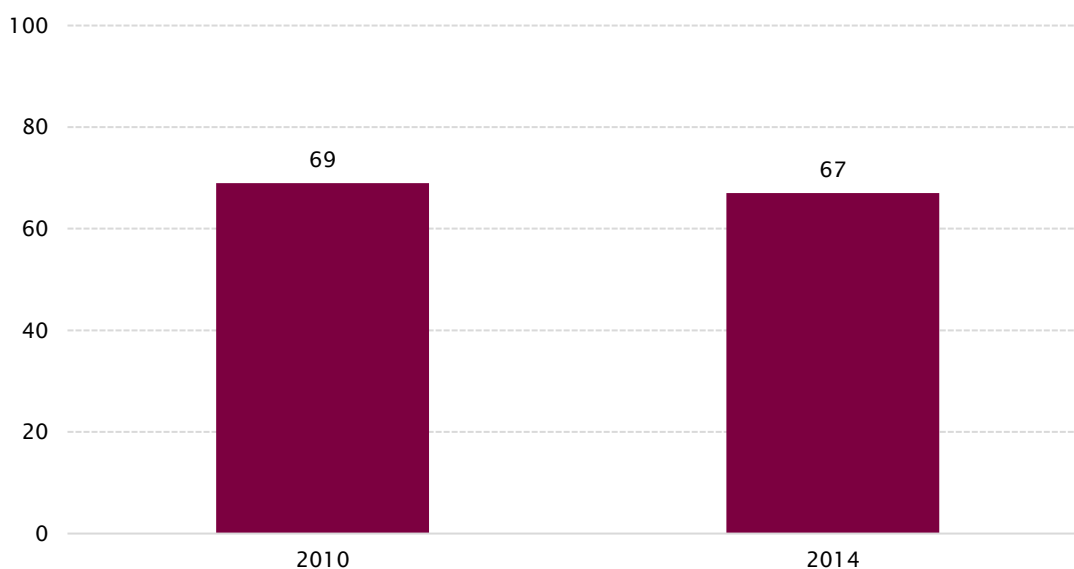
**in 2010 betrof deze categorie 70.000 tot 200.000 inwoners*

Bron: Hoekman & Van der Bol (2014). Sport in collegeprogramma's 2014: van armoedebeleid tot zelfredzaamheid. Utrecht: Mulier Instituut.

3.2 Aandacht voor sport vanuit andere beleidsterreinen

Zowel in 2010 als in 2014 wordt sport vaak in verband gebracht met andere beleidsterreinen. In 2010 werd in 69 procent van de collegeprogramma's bij het bespreken van een of meer beleidsterreinen, anders dan sportbeleid, verwezen naar sport (zie figuur 1). In 2014 is sport nog altijd sterk aanwezig in andere paragrafen dan de sportparagraaf. In 67 procent van de collegeprogramma's wordt sport benoemd bij andere sectoren.

Figuur 3.1 Aandacht voor sport in collegeprogramma's bij het bespreken van andere beleidsterreinen, 2010 en 2014 (in procenten van alle gemeenten)

Bron: Hoekman & Van der Bol (2014). Sport in collegeprogramma's 2014: van armoedebeleid tot zelfredzaamheid. Utrecht: Mulier Instituut.

Sport is niet alleen een doel op zich, maar wordt op andere beleidsterreinen veelvuldig benoemd als een van de middelen die bijdraagt aan het oplossen van problemen of realiseren van de doelen. Sport wordt daarbij niet zelden gepositioneerd als middel bij preventief beleid. *'Sport is van belang voor het*

algemeen welzijn en de gezondheid van mensen en wordt daarom door ons gestimuleerd', aldus een kleine gemeente. Een middelgrote gemeente geeft aan dat bij sport 'de link met gezondheid en meer specifiek de Wet Maatschappelijke Ondersteuning voor de hand [ligt]. Het is onze bedoeling dat mensen op het juiste spoor worden gezet om (preventief) aan hun gezondheid en participatie in de samenleving te werken.' Een andere middelgrote gemeente spitst het meer toe op de jeugd en geeft aan dat 'sport- en cultuurdeelname bij uitstek middelen [zijn] om ervoor te zorgen dat jonge [inwoners] leren met elkaar om te gaan en elkaar te respecteren. In het kader van jeugdbeleid zou het wel eens een probaat instrument kunnen zijn om te voorkomen dat jongeren later in de problemen komen.'

Maatschappelijke vraagstukken en sport

Vanuit het preventieve en curatieve karakter van sport, wordt sport meer algemeen in verband gebracht met diverse maatschappelijke vraagstukken, zoals het vergroten van de maatschappelijke participatie en het bevorderen van vitale en leefbare wijken. Ter illustratie stelt een kleine gemeente dat *'Sport, cultuur en recreatie belangrijke elementen [zijn] voor het vasthouden en bevorderen van de gemeenschapszin en de onderlinge betrokkenheid.'* Terwijl andere gemeenten aangeven dat het sportbeleid is geïntegreerd in het gezondheidsbeleid of verwijzen naar de rol van sport in de gezondheidsketen: *'Sport, bewegen en cultuur spelen in samenwerking met het onderwijs een belangrijke rol in de totale keten van gezondheid en zorg en dragen bij aan vitale wijken en kernen.'* Verder zijn er enkele voorbeelden van gemeenten die melden dat sport, bewegen en gezondheid onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn in het kader van Jongeren op Gezond Gewicht (JOGG) of de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO).

Bij het vergroten van de maatschappelijke participatie wordt, meer dan in de vorige collegeperiode, verwezen naar het armoedebeleid en naar het Jeugdsportfonds. In een grote gemeente wordt bijvoorbeeld duidelijk vermeld dat om armoede te bestrijden geïnvesteerd wordt in het Jeugdsportfonds. *'We gaan niet snijden in sociale budgetten, maar we binden de strijd aan met kinderarmoede. Ieder kind moet de beste kansen krijgen, kunnen sporten of een instrument leren bespelen. [...] Het Jeugdsportfonds en Jongerencultuurfonds gaan we uitbreiden en grotendeels structureel financieren.'*

Veel gemeenten hechten grote waarde aan de betaalbaarheid van sport. In paragrafen over het armoedebeleid werd meerdere malen verwezen naar het Jeugdsportfonds of de betaalbaarheid van sport. Dit leidt ertoe dat deze gemeenten bij bezuinigingsmaatregelen aangegeven dat deze niet ten koste mogen gaan van de betaalbaarheid van sport. Een middelgrote gemeente geeft dit nadrukkelijk aan: *'Als er een noodzaak is om verder te bezuinigen, mag dat niet tot gevolg hebben dat minder jongeren sporten. Dit betekent dat er voor hen die de contributie niet kunnen betalen, een vangnet moet zijn.'* Het Jeugdsportfonds wordt door veel gemeenten gezien als zo'n vangnet. In bijna een kwart van de collegeprogramma's (zie tabel 2.2) wordt hier specifiek naar gerefereerd als middel om ervoor te zorgen dat iedereen kan sporten. Een grote gemeente maakt duidelijk dat *'het Jeugdsportfonds wordt gepromoot als middel om sport voor kinderen bereikbaar en betaalbaar te maken'*. Maar ook in kleine gemeenten heeft het fonds de aandacht: *'Wij hechten grote waarde aan het bereikbaar en betaalbaar houden van sport en cultuur voor onze jeugdige inwoners. Daarom gaan we het Jeugdsportfonds en het Jeugdcultuurfonds actief onder de aandacht van de doelgroep brengen.'* Vanuit het armoedebeleid is hiermee veel aandacht voor sport als waardevolle vrijetijdsbesteding voor met name kinderen in armoede.

Verder constateren we dat sport en sportverenigingen in het bijzonder in beeld zijn bij het oplossen van maatschappelijke vraagstukken. Een voorbeeld hiervan zijn de beschikbare subsidies in het sociale domein, waar sportverenigingen ook aanspraak op kunnen maken. Sportverenigingen worden daarbij geacht een grotere maatschappelijke rol te vervullen en activiteiten te ontplooiën om in aanmerking te komen voor subsidie. In een collegeprogramma van een middelgrote gemeente lezen we dat *‘sportsubsidies afhankelijk [worden] gemaakt van het maatschappelijk rendement, inzet en benutting van de accommodaties’*. Een grote gemeente meldt dat er goede koppelingen mogelijk zijn tussen sport en maatschappelijke vraagstukken en vervolgt: *‘wij ontwerpen hiervoor een meer gedifferentieerde subsidiestructuur, waarbij ook een bijdrage aan verenigingen mogelijk is, als zij bijdragen aan deze oplossingen’*. De sportsector kan hiermee, weliswaar onder bepaalde voorwaarden, profiteren van gelden die in het bredere sociale domein beschikbaar zijn.

Onderwijs en sport

Naast maatschappelijke vraagstukken wordt sport ook veel genoemd in onderwijsparagrafen. De relatie met onderwijs is enerzijds gekoppeld aan de inzet van een buurtsportcoach of combinatiefunctionaris om sport en onderwijs aan elkaar te verbinden, en is anderzijds actueel door de inzet van een vakleerkracht bewegingsonderwijs of het behoud van schoolzwemmen. Gemeenten formuleren hun plannen rondom sport en onderwijs verschillend. Een coalitie van een middelgrote gemeente stelt zich ten doel dat *‘alle kinderen leren zwemmen en goed bewegingsonderwijs krijgen. Gemeentelijke voorzieningen zoals de combinatiefunctionaris en het Jeugdsportfonds worden indien nodig via scholen onder de aandacht gebracht.’*

Het bewegingsonderwijs op scholen wordt als belangrijke basis gezien voor sportstimulering en hiermee voor de breedtesport in de gemeente. Gemeenten zetten ook om die reden in op beter bewegingsonderwijs. Hierbij wordt de maatschappelijke waarde van sport benut om investeringen in bewegingsonderwijs te legitimeren. Gemeenten zien de combinatiefunctionaris als verbinder tussen onderwijs en sport en als waardevol voor het bewegingsonderwijs. *‘Wij zien er op toe dat de combinatiefunctionaris blijft, ook na het stoppen van de gemeentelijke bijdrage. Doel is waarborgen van kwalitatief hoogstaand bewegingsonderwijs.’* Hiermee is de aandacht voor bewegingsonderwijs en vakleerkrachten prominenter aanwezig dan in 2010. In 2010 werd namelijk geconcludeerd dat de aandacht bij sport en onderwijs vooral extern gericht was en vanuit de sport kwam (o.a. combinatiefunctionaris en efficiënter ruimtegebruik) en niet intern op het verbeteren van het bewegingsonderwijs.

Citymarketing en sport

Tot slot leggen vooral de grote gemeenten een relatie met citymarketing. Hierbij wordt verwezen naar grote (top)sportevenementen die in een gemeente plaatsvinden. Een G4-gemeente verwijst bij de citymarketing bijvoorbeeld naar een groot topsportevenement in de eigen stad: *‘Op het gebied van citymarketing willen we de positionering van [de stad] samen met alle partners in de stad [...] verder versterken door de samenwerking te intensiveren. Daarmee kunnen we de gastvrijheid van de stad met al haar voorzieningen (muziek, film, horeca, festivals) beter laten zien. [Het topsportevenement] is daarvoor de uitgelezen mogelijkheid en katalysator.’*

Alles overziend is sport allang geen geïsoleerd beleidsterrein meer op lokaal niveau. De kracht van sport wordt breed gedragen en sport krijgt nadrukkelijk aandacht op andere beleidsafdelingen. Onduidelijk is evenwel of dit ook gepaard gaat met investeringen in sport vanaf de begrotingen van deze andere beleidsafdelingen.

3.3 Het integrale en maatschappelijke karakter van het sportbeleid

Naast de functie die sport in andere sectoren wordt toegedicht, is ook veel bekend over de functie die de sport zichzelf toedicht. Dit is onder andere zichtbaar bij het tot stand komen van het sportbeleid. Hierbij wordt samengewerkt met diverse sectoren om vanuit sport bij te kunnen dragen aan de doelstellingen die op deze terreinen zijn gesteld. In een bevraging van gemeenteambtenaren in juni 2016 (VSG-panel) is ingegaan op het proces van beleidsontwikkeling en is daarbij aandacht besteed aan de sectoren waarmee is samengewerkt bij de totstandkoming van de huidige sportnota. Hieruit blijkt dat bij de totstandkoming van de sportnota de sportafdelingen vooral hebben samengewerkt met sectoren gezondheid, welzijn en onderwijs.

Tabel 3.2 Samenwerking met andere beleidsterreinen/afdelingen bij de totstandkoming van de laatste sportnota, naar gemeentegrootte (in procenten)

	Totaal	<20.000 inwoners	20.000-75.000 inwoners	>75.000 inwoners
Gezondheid	76	65	79	86
Welzijn, Wmo, jeugd, ouderen, (bijzondere) zorg	74	65	78	76
Onderwijs	61	46	63	86
Cultuur, recreatie of vrije tijd	47	34	50	62
Armoedebeleid, sociale zekerheid, integratie	42	35	41	66
Ruimtelijke ordening, stedelijke vernieuwing, wonen	30	22	28	62
Veiligheid, leefbaarheid	16	3	18	34
Economie, werk	14	6	13	34
Weet niet, niet van toepassing	12	22	8	7
Anders, namelijk	5	3	5	7

Bron: Mulier Instituut/Vereniging Sport en Gemeenten (VSG) (Monitor Lokaal Sportbeleid), 2016.

Grotere gemeenten werken meer samen met andere beleidsterreinen dan bij kleinere gemeenten het geval is. Alleen de samenwerking met afdeling Welzijn is redelijk vergelijkbaar naar gemeentegrootte. Dit wijst erop dat sport een rol wil vervullen bij het invullen van de decentralisaties binnen het sociale domein en open staat voor een bredere maatschappelijke rol, zoals beschreven in de diverse collegeprogramma's.

Tabel 3.3 Wat gemeente, volgens beleidsambtenaar sport, wil bereiken met het sportbeleid, naar gemeentegrootte (in procenten)

	Totaal	< 20.000 inwoners	20.000-75.000 inwoners	> 75.000 inwoners
Bevorderen gezondheid	90	86	91	97
Dat mensen meer gaan bewegen (spelen, wandelen en fietsen in de openbare ruimte, ...)	90	85	91	97
Sociale participatie en integratie	84	75	86	100
Verhogen sportdeelname	80	72	81	93
Toegankelijk houden van sport voor alle burgers	78	69	79	97
Economische impact	20	7	17	62
Anders, namelijk	5	4	6	7
Weet niet, niet van toepassing	3	7	1	0

Bron: Mulier Instituut/Vereniging Sport en Gemeenten (VSG) (Monitor Lokaal Sportbeleid), 2016.

De samenwerking met andere beleidsterreinen bij de totstandkoming van het sportbeleid werkt door in hetgeen de gemeente, volgens de beleidsambtenaar sport, met het sportbeleid wil bereiken. Het sportbeleid beoogt duidelijk meer dan enkel het verhogen van de sportdeelname. Ter illustratie, het verhogen van de sportdeelname is niet één van de drie meest genoemde doelen van het sportbeleid. Sportbeleid gaat allereerst om het bevorderen van de gezondheid en om het in beweging brengen van de samenleving. Het bredere beweeggedrag en de gezondheidswaarde die hieraan is gekoppeld, wint het van het bevorderen van sport op zichzelf. Verder valt op dat gemeenten met behulp van sport willen bijdragen aan sociale participatie en integratie. Niet toevalligerwijs zijn dit ook de beleidsterreinen (beleidsterreinen gezondheid en welzijn/wmo) waarmee bij de totstandkoming van de sportnota is samengewerkt.

3.4 Financiële ruimte voor sport

In het voorgaande is gebleken dat sport vanuit diverse andere beleidsterreinen van waarde wordt geacht voor het bereiken van de doelstellingen die daar bestaan. Daarnaast ziet de sportafdeling zelf mogelijkheden om sport in te zetten bij het realiseren van bredere doelstellingen dan het verhogen van de sportdeelname. Om dit te bereiken is het van belang dat een deel van het gemeentelijk budget wordt ingezet ten behoeve van sport. Inzicht in de gemeentelijke budgetten en de uitgaven aan sport kan worden verkregen via de zogeheten 'Informatie voor Derden (lv3)'. lv3 is een informatiesysteem waarin staat welke financiële informatie gemeenten moeten verstrekken en op welke wijze zij dat moeten doen. Het CBS beheert de financiële informatie die via de lv3-staten door gemeenten wordt verstrekt. In deze lv3-staten zijn ook regels opgenomen over het doorgeven van sportuitgaven. Gemeenten dienen sportuitgaven te boeken op de posten 530 (sport) en 531 (groene sportvelden en terreinen). Als uitgaven op andere beleidsterreinen ten goede komen aan sport (bijvoorbeeld vanuit armoedegelden), dan worden deze uitgaven normaliter geboekt op posten die aan deze beleidsterreinen toebehoren. Deze sportgerelateerde uitgaven zijn dus niet als zodanig traceerbaar en inzichtelijk te maken. Dit betekent dat het overzicht van de sportuitgaven op basis van de lv3-staten geen compleet beeld geeft van het geld dat aan sport ten goede komt. Wel kan de ontwikkeling van de sportuitgaven op posten 530 en 531 in de afgelopen periode van economische teruggang inzicht verschaffen in de positie die sport inneemt op de gemeentebegroting. Is sport als eerste het kind van de rekening, of blijft sport ook in moeilijke tijden overeind vanuit een gemeentebrede waardering voor de functie van

sport? Om dit in beeld te brengen, bieden we een overzicht van de ontwikkeling van de uitgaven van sport (op posten 530 en 531) en de ontwikkeling van de gemeentebegroting als geheel.

Tabel 3.4 Netto uitgaven gemeenten voor sport (posten 530 en 531), diverse indices en aandeel sport in begroting (gemiddelde van ruim 400 gemeenten), 2010–2015.

	Sport (miljoen €)	Index Sport	Index totale begroting	Index sport, incl. Inflatie	Aandeel sport in begroting (%)
2010	1.141	100	100	100	2,6
2011	1.149	101	98	98	2,6
2012	1.165	102	98	97	2,7
2013	1.190	104	93	97	2,8
2014	1.195	105	88	97	2,8

Bron: IV3-staten CBS 2010-2015, bewerking Mulier Instituut / inflatiegegevens Statline (juni 2015) – zie ook Hoekman & Van den Dool (2015).

In de vorige collegeperiode (2010-2014) is sport duidelijk ontzien in bezuinigingsoperaties. Dit wordt zichtbaar wanneer we kijken naar de ontwikkeling in de totale gemeentebegroting. Mede als gevolg van de economische ontwikkelingen hebben gemeenten in de afgelopen jaren te maken gehad met een afname van de beschikbare middelen (zie tabel 4). Tussen 2010 en 2014 zijn de totale gemeentelijke uitgaven welgeteld met 12% gedaald. In diezelfde periode zijn de sportuitgaven van gemeenten juist gestegen met 5%. Uitgedrukt in procenten van de begroting steeg hierdoor het aandeel sport van 2,6% in 2010 naar 2,8% in 2014. Gemeenten hebben dus in de afgelopen jaren vooral gekort op hun uitgaven aan andere beleidsterreinen en sport nadrukkelijk ontzien in de bezuinigingsoperaties. Ook binnen het bredere vrijetijdsdomein zien we dat het aandeel van sportuitgaven is toegenomen. Deze bredere vrijetijdsuitgaven betreffen naast sport ook openbaar bibliotheekwerk, vormings- en ontwikkelingswerk, kunst, oudheidkunde/musea, natuurbescherming, openbaar groen/openluchtrecreatie en overige recreatieve voorzieningen (codes beginnend met 500). Tussen 2010 en 2014 is het aandeel van sport binnen deze gemeentelijke vrijetijdsuitgaven toegenomen van 25,4% in 2010 tot 27,9% in 2014 (niet in tabel).

Zoals aangegeven is het niet mogelijk om vanuit de Iv3-staten te herleiden welke uitgaven op andere beleidsterreinen aan de sport ten goede komen. Om een idee te krijgen van deze uitgaven vanuit andere beleidsterreinen, baseren we ons op jaarverslagen van gemeenten. Hierbij is het onduidelijk om welke bedragen het precies gaat, maar is wel een reeks van beleidsterreinen en programma's te benoemen waarmee indirect sport mede wordt gefinancierd.

Met betrekking tot welzijn is zichtbaar dat diverse gemeenten grote subsidiepotten in het leven hebben geroepen voor maatschappelijke projecten waar ook sportprojecten toe kunnen behoren. Onder andere sportverenigingen kunnen aanspraak maken op de subsidies die vanuit afdeling Welzijn worden uitgegeven. Een ander voorbeeld is het armoedebestrijdend beleid, waar sport specifiek is benoemd in de minimaregelingen of waar de ondersteuning van het Jeugdsportfonds in is opgenomen. Verder is zichtbaar dat de combinatiefunctionaris niet alleen vanuit sport wordt betaald, maar ook kan zijn

ondergebracht bij de cultuuruitgaven. Bij maatschappelijk vastgoed zijn voorbeelden te vinden van de financiering van multifunctionele accommodaties waar ook sport onderdeel van uit maakt of van financiering van kleedkamers die toebehoren aan sportvelden. Tot slot zijn uitgaven aan citymarketing deels aan sportevenementen te relateren. Hiermee is de conclusie gerechtvaardigd dat sport profiteert van uitgaven op andere beleidsterreinen en dat deze beleidsterreinen deels ook profiteren van de maatschappelijke functie van sport. Het blijft evenwel onduidelijk of dit echt structurele en substantiele bedragen zijn die aan de sport ten goede komen, of dat andere sectoren vooral meeliften op de betekenis van sport en dat eerder sprake is van incidentele en marginale investeringen.

3.5 Tot slot

We constateren dat sport er goed op staat bij gemeenten, beter dan ooit. Sport neemt, ondanks het ontbreken van een landelijk wettelijk kader, een belangrijke plek in binnen het totale gemeentelijke beleid. Dit heeft sport vooral te danken aan de maatschappelijke waarde die het met zich meebrengt. Dit komt nadrukkelijk tot uiting in de collegeprogramma's waar de waarde van sport veelvuldig wordt onderstreept en waar ook buiten de sportparagrafen veel aandacht wordt besteed aan de preventieve en curatieve waarde van sport. Het belang dat aan sport wordt gehecht, komt deels financieel tot uiting. Dit is vooral waarneembaar via de positieve ontwikkeling van gemeentelijke sportbudgetten in tijden dat de gemeentelijke begroting naar beneden moet worden bijgesteld. Verder bestaat de indruk dat, weliswaar op kleine schaal, uitgaven van andere sectoren deels ten goede komen aan sport. Denk daarbij bijvoorbeeld aan de inzet van armoedegelden voor het betalen van sportcontributies of gelden vanuit citymarketing voor sportevenementen. Deze uitgaven zijn alleen niet als zodanig herleidbaar in bestaande onderzoeken.

De brede aandacht voor sport gaat ook gepaard met een toename van taken en verantwoordelijkheden voor de sportsector, en vrijwillige sportorganisaties in het bijzonder. Van de sportsector wordt verwacht dat ze meehelpt bij het aanpakken van maatschappelijke problemen. Meest voornamelijk in dit kader is de rol van sport binnen het armoedebestrijd, het jeugdbeleid, het welzijnsbeleid waaronder de decentralisaties in het sociale domein, en het gezondheidsbeleid. Het blijft evenwel onduidelijk of de extra taken en verantwoordelijkheden voor de sportsector ook gepaard gaan met evenredig extra middelen. Zoals gezegd, hier en daar vinden we (incidenteel) bewijs voor extra gelden die beschikbaar komen voor de sportsector, zoals bijvoorbeeld via de armoedegelden, maar structureel en substantieel mee investeren vanuit aanpalende beleidsterreinen in sport lijkt (nog) niet aan de orde te zijn.

Concluderend stellen we vast dat sport allesbehalve een op zichzelf staand beleidsterrein is en dat gemeentebreed de maatschappelijke waarde en kracht van sport steeds vaker wordt onderkend en erkend, ook door andere afdelingen dan de sportafdeling. Voor de totstandkoming van het sportbeleid wordt veelvuldig samengewerkt met andere sectoren om de maatschappelijke betekenis van sport tot zijn recht te laten komen. Dit heeft alleen (nog) niet aanwijsbaar geleid tot substantiële uitgaven ten behoeve van sport vanuit andere sectoren. Wel stellen we vast dat, mede door de positie die sport lokaal inneemt en de kracht van (vrijwillige) sportverenigingen, de sportbudgetten vrijwel onveranderd zijn gebleven in tijden van bezuinigingen. Nader onderzoek is evenwel nodig om te identificeren in welke mate de rol van sport in het beleid van andere sectoren ook een financiële vertaling kent.

4. Conclusie

Dit hoofdstuk geeft een samenvatting van de wetenschappelijke evidentie en het gemeentelijk beleid ten aanzien van de maatschappelijke opbrengsten van sport en bewegen. In de laatste paragraaf worden deze twee onderwerpen vergeleken. Reflecteert het gemeentelijk beleid de stand van de wetenschap? Waar zijn opmerkelijke verschillen waar te nemen?

Wetenschappelijke evidentie

Op basis van de wetenschappelijke literatuur kan worden geconcludeerd dat sport en bewegen maatschappelijke meerwaarde heeft ten aanzien van gezondheid, opvoedkundige vraagstukken & burgerschap, en de sociale samenhang & leefbaarheid. Deze waarden vertalen zich vervolgens ook in een economische waarde van sport. Vooral de (causale) relatie tussen sport & bewegen en gezondheid is inmiddels stevig onderbouwd. In veel andere gevallen is sport en bewegen niet de verklarende factor voor een positieve ontwikkeling in maatschappelijke waarden, en zijn het contextuele voorwaarden die essentieel zijn om de waarden van sport en bewegen tot haar recht te laten komen. Het onderzoek hiernaar is echter niet eenvoudig. Sport- en beweeggedrag maakt immers onderdeel uit van bredere en onderling samenhangende maatschappelijke processen. De effectieve invloed van sport en bewegen is dan moeilijk vast te stellen.

Gemeentelijk beleid

Sport en bewegen heeft de laatste jaren een steeds grotere rol gekregen in gemeentelijk beleid. Dit blijkt onder andere uit het brede pallet aan beleidsterreinen dat meewerkt aan de totstandkoming van sportbeleid. Ook buiten de sportparagrafen wordt sport en bewegen veelvuldig genoemd in andere beleidsparagrafen. Sport speelt vooral een rol in het armoedebeleid, het jeugdbeleid, het welzijnsbeleid waaronder de decentralisaties in het sociale domein, en het gezondheidsbeleid. Deze toenemende aandacht voor de maatschappelijke waarden van sport en bewegen is deels ook terug te zien in de gemeentefinanciën. Ondanks de forse bezuinigingen in de afgelopen jaren is het sportbudget grotendeels overeind gebleven. Vooralsnog is er echter nog nauwelijks sprake van (structurele) financiële bijdragen van andere beleidsterreinen aan de sport.

Overall conclusie

Het gemeentelijke beleid lijkt in het algemeen een aardige reflectie van de maatschappelijke opbrengsten van sport die in de wetenschappelijke literatuur worden beschreven. Bevorderen van gezondheid is een belangrijk doel van sportbeleid en het beleidsterrein 'gezondheid' is dan ook een steeds belangrijke partner voor de sport. Dit komt overeen met het sterke bewijs voor de invloed van sport en bewegen op gezondheid.

Ook de beleidsdoelen en -terreinen ten aanzien van sociale participatie staan bij de sport steeds steviger op de kaart. Hiermee lijkt gemeentelijk beleid juist voor te lopen op de wetenschappelijke bewijzen voor de rol die sport op dit gebied kan spelen.

Opvallend is dat thema's als burgerschap en leefbaarheid op gemeentelijk niveau niet echt een rol lijken te spelen. De wetenschappelijke literatuur biedt echter wel aanwijzingen voor de positie die sport en bewegen hierin kan hebben. De domeinen ruimtelijke ordening en sport lijken elkaar nog weinig te vinden. Dit terwijl aan bijvoorbeeld actief transport volgens de literatuur veel maatschappelijke opbrengsten worden toegeschreven. Wel zorgt de situering van sportaccommodaties van oudsher voor een verbintenis tussen de domeinen sport en ruimtelijke ordening.

Verder valt op dat vaak in meer algemene termen wordt gesproken over de inzet van sport en het benutten van de maatschappelijke waarde van sport. Er wordt veelal gesteld dat sport bijdraagt aan en van waarde is voor tal van andere beleidsterreinen, zonder daarbij specifiek in te gaan op condities waaronder dit werkt. Terwijl bekend is dat sport niet zonder meer van toegevoegde waarde is, maar alleen onder de juiste condities een optimale bijdrage levert aan de gestelde doelen op andere beleidsterreinen. Onderzoek wijst bijvoorbeeld uit dat opbrengsten van sport, met name op gebied van burgerschap, sociale participatie en leefbaarheid, erg afhankelijk zijn van specifieke contextuele voorwaarden. Het is daarom belangrijk om voldoende aandacht voor deze context te hebben in het (sport)beleid.

Samenvattend stellen we dat het gemeentelijk sportbeleid steeds meer gericht is op het verzilveren van de maatschappelijke waarden van sport en bewegen. Op hoofdlijnen kan dit vanuit de wetenschappelijke literatuur worden onderbouwd. Over de precieze context waaronder het sport en beweegbeleid het best tot zijn recht komt, is echter nog veel onbekend. Daar zal ook in beleid meer aandacht voor moeten komen. Een belangrijke volgende stap in zowel de kennis- als de beleidsontwikkeling zal zijn om meer in te zetten op het onderbouwen van de maatschappelijke waarden van sport en bewegen en daarbij nadrukkelijk ook oog te hebben voor de condities die daarvoor benodigd zijn.

Literatuur

- Baart de la Faille-Deutekom, M. (2016). *Kracht van sport*. Lectorale rede. Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam/Hogeschool Inholland.
- Bailey, R., Cope, E., & Parnell, D. (2015). Realising the benefits of sports and physical activity: The human capital model. *Retos*, 28, 147-154.
- Bernaards, C., Toet, H. & Chorus, A. (2008). Medische kosten van onvoldoende bewegen. In: K. Breedveld, C. Kamphuis en A. Tiessen-Raaphorst (red.) *Rapportage Sport 2008* (pp. 281-294). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bernaards, C., Valkenberg, H. Proper, K. & Chorus, A. (2015). De gezondheidszorgkosten in Nederland als gevolg van onvoldoende lichamelijke activiteit en sportblessures. In: V.H. Hildebrandt, C.M. Bernaards en H. Hofstetter (red.) *Trendrapport Bewegen en Gezondheid 2000/2014*. Leiden: TNO.
- Bjørnar, H.B., Torstveit, M.K., Stea, T.H. & Ber, E. (2016). Is there such a thing as sustainable physical activity? *Scandinavian Journal of Medicine & Science in Sports* doi: 10.1111/sms.12669.
- Boonstra, N. & Hermens, N. (2010). *Sportief in de buurt. Een betere wijk door de schoolsportvereniging*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Boonstra, N. & N. Hermens (2011). *De maatschappelijke waarde van sport. Een literatuurreview van de inverdieneffecten van sport*. Utrecht: Verwey Jonker instituut.
- Bottenburg, M. van (2006). *Het kapitaal van de sport*. Den Bosch: W.J.H. Mulier Instituut.
- Bottenburg, M. van, Elling, A., Hover, P., Brinkhof, S.R.A. & Romijn, D. (2012). *De maatschappelijke betekenis van topsport. Literatuurstudie in opdracht van het ministerie van VWS*. Nieuwegein: Arko Sports Media.
- Bottenburg, M. van & Schuyt, K. (1996). *De maatschappelijke betekenis van sport*. Arnhem: NOC*NSF.
- Breedveld, K. (2003). Hoofdstuk 10. Sport en cohesie. De relatie tussen sportdeelname en sociaal kapitaal. In K. Breedveld (red.) *Rapportage Sport 2003* (pp. 247-284). Den Haag: SCP.
- Breedveld, K. (2014). *Sportparticipatie. Uitdagingen voor wetenschap en beleid*. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.
- Breedveld, K., Romijn, D. & Cevaai, A. (2009). *Scoren op het Cruyff Court, winnen in de wijk. Een studie naar het gebruik en de effecten van moderne trapveldjes*. 's-Hertogenbosch: W.J.H. Mulier Instituut.

Burnett, C. (2015). Assessing the sociology of sport: On Sport for Development and Peace. *International Review for the Sociology of Sport*, 50(4-5): 385-390.

Buysse, W. & Duijvestijn, P. (2011). *Sport zorgt. Ontwikkeling van vier waardevolle sportaanpakken voor jongeren in jeugdzorg*. Amsterdam: DSP-groep BV.

CBS (2015). *De Nederlandse sporteconomie. De bijdrage van sport aan de Nederlandse economie in 2006-2012*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Cevaal, A. & Lucassen, J. (2011). *Maatschappelijke neveneffecten van Playing for Succes!: kwalitatieve studie naar de maatschappelijke neveneffecten van Playing for Succes*. 's-Hertogenbosch: W.J.H. Mulier Instituut.

Claringbould, I.E.C. (2011). *Sport is geen kinderspel. Een onderzoek naar de betrokkenheid van volwassenen bij jeugdsport in sportverenigingen*. Nieuwegein: Arko Sports Media/Mulier Instituut.

Coakley, J. (2011). Youth sports: What counts as 'positive development'? *Journal of Sport and Social Issues*, 35(3): 306-324.

Coalter, F. (2007). *A wider social role for sport. Who's keeping the score?* Londen en New York: Routledge.

Coalter, F. (2013). 'There is loads of relationships here': Developing a programme theory for sport-for-change programmes. *International Review for the Sociology of Sport*, 48: 594-612.

Collard, D., Boutkan, S., Grimberg, L., Lucassen, J. & Breedveld, K. (2014). *Effecten van sport en bewegen op de basisschool. Voorstudie naar de relatie tussen sport en bewegen op school en schoolprestaties*. Utrecht: Mulier Instituut.

Donnelly, P, Darnell, S., Wells, S. & Coakley, J (2007). *The use of sport to foster child and youth development and education*. In Sport for Development and Peace International Working Group (Right To Play) *Literature reviews on sport for development and peace* (pp. 7-47). Toronto: University of Toronto.

Dool, R. van den, Elling, A. & Hoekman, R. (2009). *SportersMonitor 2008*. Utrecht: Mulier Instituut.

Duiven, E. & Hon, O. de (2015). *De Nederlandse topsporter en het anti-dopingbeleid 2014-2015*. Capelle aan den IJssel: Dopingautoriteit.

Eekeren, F. van & Dijk, B. (2013). *De maatschappelijke betrokkenheid van het Nederlandse amateurvoetbal. Cijfers en karakteristieken*. Utrecht: Universiteit Utrecht (USBO).

Elling, A., Es, V. van & Jong, R. de (2015). *Evaluatie Work2Move. Hardloophuis voor werkzoekenden*. Utrecht: Mulier Instituut.

Elling, A., Hilvoorde, I. van & Dool, R. van den (2014). Creating or awakening national pride through sporting success: A longitudinal study on macro effects in the Netherlands. *International Review for the Sociology of Sport*, 49(2): 129-151.

Elling, A. & Selten, I. (2016). *Werkzame elementen sportstimulering jongeren*. Factsheet 2016/3. Utrecht: Mulier Instituut.

Elling, A., Smits, F., Hover, P. & Kalmthout, J. van (2011). *Seksuele diversiteit in de sport: sportdeelname en acceptatie*. Utrecht: W.J.H. Mulier Instituut.

Elling, A. & Wisse, E. (2010). *Beloften van vechtsport*. Nieuwegein/'s-Hertogenbosch: Arko Sports Media/W.J.H. Mulier Instituut.

Goossens, R. & Kuipers, A. (2015). Economie van de sport. In A. Tiessen-Raaphorst (red.) *Rapportage Sport 2014* (pp. 143-165). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Groot, M. de & Lagendijk, E. (2010). *Vier jaar in het Amsterdamse BOS. Kwalitatieve evaluatie van negen Amsterdamse BOS-projecten*. Amsterdam: DSP-groep BV.

Herens, M. (2016). *Promoting physical activity in socially vulnerable groups. A mixed method evaluation in multiple community-based physical activity programs*. Wageningen: Wageningen Universiteit.

Hermens, N. & Boonstra, N. (2011). *Maatschappelijke betekenis van Ten Cate Sportboulevard Enschede. De opbrengst van vier jaar vernieuwend sportaanbod*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Hermens, N., Los, V. & Mere, F. de (2014). *Sportverenigingen helpen Rotterdam vooruit*. Utrecht/Rotterdam: Verwey Jonker Instituut/Rotterdam Sport Support.

Hermens, N., Meere, F.B.J. de & Los, V. (2014). *Centraal op het middenveld?. De mogelijkheden van sport voor gemeentelijke sociale opgaven*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Heuvel, M. van den, Hoekman, R. & Poel, H. van der (Red.) (2011). *Sport in de stad: over de maatschappelijke, ruimtelijke en economische rol van sport in de stedelijke context*. Nieuwegein/'s-Hertogenbosch: Arko Sports Media/W.J.H. Mulier Instituut.

Hildebrandt, V., Bernaards, C.M. & Hofstetter, H. (Red.) (2015). *Tendrapport Bewegen en Gezondheid 2000/2014*. Leiden: TNO.

Hildebrandt, V., Wendel-Vos, W., Bernaards, C., Valkenberg, H. & Bruggink, J.W. (2015). *Beweeg- en zitgedrag van sporters en resulterende sportblessures*. In A. Tiessen-Raaphorst (red.) *Rapportage Sport 2014* (pp. 185-200). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Hoekman, R. & Bol, P. van der (2014). *Sport in collegeprogramma's 2014: van armoedebeleid tot zelfredzaamheid*. Utrecht: Mulier Instituut.
- Hoekman, R., Bultink, A. & Kalmthout, J. van (2015). *Sportverenigingen in krimpkeren. Het belang van sportverenigingen voor de leefbaarheid in krimpkeren*. Utrecht: Mulier Instituut.
- Hoekman, R. & Dool, R. van den (2015). *Gemeentelijke uitgaven aan sport: een overzicht van de ontwikkelingen 2010-2015*. Utrecht: Mulier Instituut.
- Hoekman, R., Elling, A., Roest, J.W. van der & Rens, F. van (2011). *Opbrengsten van Meedoen: eindevaluatie programma Meedoen Alle Jeugd door Sport*. 's-Hertogenbosch: W.J.H. Mulier Instituut.
- Hoekman, R. & Gijsbers, M. (2010). *Sport in collegeprogramma's: belangrijke bijzaak. Analyse van sport in collegeprogramma's 2010-2014*. 's-Hertogenbosch: W.J.H. Mulier Instituut.
- Holt, N.L. (Ed.). (2016). *Positive youth development through sport*. London: Routledge.
- Hover, P., Dijk, B., Breedveld, K. & Eekeren, F. van (Eds.) (2016a). *Integrity & sport events. Position paper*. Utrecht: Mulier Institute/Utrecht University.
- Hover, P., Dijk, B., Breedveld, K., Eekeren, F. van & Slender, H. (2016b). *Creating social impact with sport events*. Utrecht: Mulier Institute/Utrecht University.
- Hover, P., Straatmeijer, J., Breedveld, K. & Cevaai, A. (2014). *Sportevenementen in Nederland. Over sportevenementen en hun maatschappelijke betekenis*. Utrecht/Nieuwegein: Mulier Instituut/Arko Sports Media.
- Huber, M., Vliet, M. van & Boers, I. (2016). Heroverweeg uw opvatting van het begrip 'gezondheid'. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 160: A7720.
- Janssens, J., Lucassen, J. & Sterkenburg, J. van (2002). *Sport en sociale activering: een inventarisatie van initiatieven*. 's-Hertogenbosch: W.J.H. Mulier Instituut.
- Kemper, F. (2010). *Samenspel: studies over etniciteit, integratie en sport*. Bennekom: Nederlands Instituut voor Sport en Bewegen (NISB).
- Knoppers, A. (2006). *Wat brengt sport teweeg?!* Inaugurele rede. Zeist: Jan Luiting Fonds.
- Kooijmans, M.J.B. (2016). *Talent van de straat. Jongerenwerk als preventiestrategie*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Mallen, Ch., Stevens, J. & Adams, L.J. (2011). A content analysis of environmental sustainability research in a sport-related journal sample. *Journal of Sport Management*, 25(3): 240-256.

McCullough, B.P., Pfahl, M.E. & Nguyen, S.N. (2015). The green waves of environmental sustainability in sport. *Sport in Society*, 19(7): 1040-1065.

Meulen, R. van der (2007). *Brug over woelig water : lidmaatschap van sportverenigingen, vriendschappen, kennissenkringen en veralgemeend vertrouwen*. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.

Ministerie van Infrastructuur en Milieu (2015). *Fietsen en lopen: de smeerolie van onze mobiliteit*. Den Haag: Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid.

NOC*NSF (2009). *Expertrapport. Nederlandse sport naar Olympisch niveau. Een nadere uitwerking van het sportgedeelte van het Olympisch Plan 2028*. Deventer: ...daM uitgeverij.

Pedersen, B.K. & Saltin, B. (2015). Exercise as medicine - evidence for prescribing exercise as therapy in 26 different chronic diseases. *Scandinavian Journal of Medicine & Science in Sports*, 25(3): 1-72.

PRC (2008). *De economische betekenis van sport in Nederland*. Rotterdam: Policy Research Corporation.

Reijgersberg, N., Lucassen, J.M.H., Beth, J.O. & Werff, H. van der (2014). *Nulmeting lichamelijke opvoeding in het voortgezet onderwijs. Onderzoek naar de organisatie van lichamelijke opvoeding en sport in het voortgezet onderwijs*. Utrecht: Mulier Instituut.

Reijgersberg, N., Werff, H. van der & Lucassen, J.M.H. (2013). *Nulmeting bewegingsonderwijs. Onderzoek naar de organisatie van het bewegingsonderwijs in het primair onderwijs*. Utrecht: Mulier Instituut.

Romijn, D., Kalmthout, J. van & Breedveld, K. (2015). *VSK monitor 2015. Voortgangsrapportage actieplan 'naar een veiliger sportklimaat'*. Utrecht: Mulier Instituut.

Rutten, E. (2007). *Education through organized youth sport*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Singh, A.S., Uijtdewilligen, L., Twisk, J.W.R., Mechelen, W. van, & Chinapaw, M.J.M. (2012). Physical activity and performance at school: a systematic review of the literature including a methodological quality assessment. *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine*, 166(1): 49-55.

Spaaij, R. (2009). Sport as a vehicle for social mobility and regulation of disadvantaged urban youth: Lessons from Rotterdam. *International Review for the Sociology of Sport*, 44: 247-264.

Sport for Development and Peace International Working Group (Right To Play) (2007). *Literature reviews on sport for development and peace*. Toronto: University of Toronto.

Stegeman, H. (2007). *Effecten van sport en bewegen op school: een literatuuronderzoek naar de relatie van fysieke activiteit met de cognitieve, affectieve en sociale ontwikkeling*. 's-Hertogenbosch: W.J.H. Mulier Instituut.

Sugden, J. (2006). Teaching and Playing Sport for Conflict Resolution and Co-existence in Israel. *International Review for the Sociology of Sport*, 41(2):221-240.

Super, S., Hermens, N., Westerhof, W. (2015). *Sport voor kwetsbare jongeren - Tussenbalans onderzoeksproject Jeugd, Zorg en Sport*.

Tiessen-Raaphorst, A. (Red). (2014). *Rapportage Sport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Vandermeersch, H. (2016). *Being poor, being benched? Sports participation and opportunities for people in poverty: in search of an inclusive policy*. Leuven: KU Leuven.

Vermeulen, J., Verweel, P. & Veen, E. van (2010). *De Richard Krajicek Foundation maakt het verschil in de buurt*. Utrecht/Den Haag: USBO/Richard Krajicek Foundation.

Verweel, P. & Wolterbeek, M. (2011). *De alledaagse kracht van sport*. Amsterdam: SWP.

Wagnsson, S., Augustsson, Ch., Patriksson, G. (2013). Associations between sport involvement and youth psychosocial development in Sweden: a longitudinal study. *Journal of Sport for Development*, 1(1), 37-47.

Herculesplein 269 | 3584 AA Utrecht | Postbus 85445 | 3508 AK Utrecht
T +31 (0)30 721 02 20 | info@mulierinstituut.nl | www.mulierinstituut.nl